

ERDAL GEZİK • Alevi Hafızasını Tanımlamak

ERDAL GEZİK Dersim-Ovacık kökenli olup 1980'den beri Hollanda'da ikamet etmekte. Tarih ve ekonomi eğitimi sonrası sözlü tarih, Alevilik ve Kürdoloji alanlarında birçok çalışması yayımlandı; yayınlarının ana kaynağını Dersim bölgesinde yapılan alan derlemeleri oluşturdu. Namus cinayetleri hakkında da çalışmaları bulunan Gezik'in İletişim Yayınları'ndan çıkan diğer kitabı *Alevi Kürtler*'dir (2012).

İletişim Yayınları 2299 • Araştırma-İnceleme Dizisi 379

ISBN-13: 978-975-05-1923-9

© 2016 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2016, İstanbul

EDITÖR Kıvanç Koçak

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Oben Üçke

BASKI ve *CILT* Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3

Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ERDAL GEZİK

Geçmiş ve Tarih Arasında

Alevi Hafızasını Tanımlamak

*Hz. Adem düşündü...
Sorunu çözmek için
kendisinden önce ve
kendisinden sonra yazılmış
bütün tarih kitaplarını okudu.*

(Yaratılış, Nesimi Kılagöz)

İÇİNDEKİLER

Önsöz	11
GİRİŞ	
“Her Şey Nasıl Başladı”yı Unutmamak.....	15
“Bir varmış bir yokmuş”un tarihi.....	25
Küçük hikâyenin gücü.....	39
Adem'den önce - Mehdi'den sonra.....	46
Sultan Süleyman'ın çaresizlikleri.....	51
Hz. Ali'nin zülfikarı.....	63
Karanlık ve aydınlık: İki yüzlü bir sorun.....	69
İçeriğe dair.....	78

BİRİNCİ BÖLÜM

“NEDİR?” DEDİ CEBRAİL, SANKİ BİLMEMİŞ GİBİ! (Nesimi Kılâgöz ile Yaratılış Üzerine).....	85
Cebrail ve Melek-i Tavus.....	89
Metnin içeriği.....	101
I. Yaratılış.....	103
II. Yorumlar.....	122

İKİNCİ BÖLÜM

MUNZUR VE DÜZGÜN'ÜN SIR OLUŞLARINA DAİR PSİKO-TARİHSEL BİR ANALİZ	135
Bir çobanın portresi.....	136
Tanrı'nın hüznü çocuğu.....	137
Munzur'un kader yoldaşı: Düzgün.....	137
Genel bir bakış.....	138
Efsanelerin işlevsel analizi.....	139
Seyitlerin gelişi.....	142
Munzur ve Düzgün'e alternatif bir bakış.....	146
Sonuç.....	150
UNUTULMUŞ BİR KRAL VE TARAFTARLARININ HİKÂYESİ (Yılanın Dersim Maceralarının Deneysel Bir Analizi)	153
Alevilik ve "halk inançları".....	154
Sayê Moru veya Şah Maran.....	157
İlk peygamberler ve yılan.....	161
Korku ve yılan.....	162
Kutsal aileler ve yılanlar.....	167
Ruh ve yılan.....	170
Yakındoğu mitolojisi ve inançlarında yılan.....	174
Sonuç.....	180
ELKE, QERTE BOZ VE GUL U GULİSTAN (Kültür ve Dinsel Geleneklere Bir Gece Bakışı)	185
Kando Dursun.....	185
Sipelay, Surelay, Kewelay.....	188
Elke, Qerte Boz ve Zurrek.....	199
Apsu Kerdene - Nazardan korunmak.....	203
Mı Hewne Di - Bir rüya gördüm.....	207
Phancseme (phoncseme), Beşinci gün (Perşembe).....	211
Büyük mahkeme.....	214
Gul u gulistan - Gül ve gülistan.....	218
Sonuç.....	219

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALEVİLİK VE HİRİSTİYANLIK

(Ali'nin Kılıcı, İsa'nın Ruhu)	225
İlk Alevi kökenli Protestan: Dersimli Ali Gako	226
Bir konsolosun izlenimleri	228
Aleviliğin Hıristiyan tarihi	232
Gnostikler, Doğulu Hıristiyanlar ve Aleviler	233
Aleviliğin Ermeni tarihi	236
Sahi kim bu Aleviler?	240
Aleviliğin İranî tarihi	247
Sonuç	253

MELEK CEBRAİL NASIL AHİRET KARDEŞİMİZ OLDU?

(Bir Alevi Yaratılış Mitinin Analizi)	255
İlk perde	257
Bu ve öteki Dünya'da kardeşlik	259
Fütüvvet ve ritüel kardeşlik	266
Alevi ve Bektaşî kozmolojisi	274
Bir yaratıcı olarak akıl	281
Nusayriler, Dürziler ve Pamiri İsmailileri	288
Ehl-i Haq'lar ve Ezidiler	292
Sonuç	297

SONUÇ	301
-------------	-----

KAYNAKÇA	311
----------------	-----

Önsöz

Bu kitabın içeriğine dair ilk düşünceler yıllar öncesine gidiyor. 20. yüzyılın bitiminde *Alevi Kürtler* başlığıyla yayımlanacak çalışmayla meşgulken, bu topluluğun üyeleriyle yaptığım söyleşiler esnasında duyduğum tarihsel verilerle donatılmış birtakım aktarımlar, efsaneler ve menkıbeler, onları yaratan ve ayakta tutan dinsel ve kültürel hafızanın nasıl şekil aldığına dair sorular sormama neden olmuştu. Bunun için geçen dönem boyunca bu inanç grubuna mensup çok sayıda kişiyle detaylı sohbetler yapıp, bu türden birikimleri kayda almaya çalıştım.

Basit bir varsayımdan çıkarak bu derlemeler şekil aldı: Geleniğin sürekliliği büyük ölçüde sözlü aktarıma dayanıyorsa, geçmişin dinsel ve kültürel dönüşümlerini kolektif hafızada izlemek mümkün olmalıydı. Belki tüm tarihsel katmanlar ve dönemlerin izlerini sürmek mümkün olmayabilirdi fakat en azından Aleviliğin geç Ortaçağ'da (veya sonrasında) hangi kültürel ve inançsal zemin üzerinde şekil aldığı konusunda birtakım somut tezler geliştirilebilirdi. İşte bu naif beklenti, elinizdeki çalışmaya adım adım şekil verdi.

Tercihin bu yönde yapılmasının nedenlerinden biri yazılı kaynakların yetersizliğiydi. Peki, böylesi önemli bir eksikliğin var olduğu bir alanda tarih çalışması yine de yapılabilir mi? Bu

soruya “hayır” derseniz, yapacak fazla bir şey yok. Fakat bu eksikliği aşmanın muhakkak bir yöntemi olduğuna dair en ufak bir tereddüde sahipseniz, elinizdeki kitabı buna verilmiş bir cevap olarak görebilirsiniz.

Aslında bütün olumsuz koşulların bilincine rağmen beni bu yönde teşvik eden şeyler duyduklarım ve gözlemlerim oldu dersem yanlış olmayacak. Büyüdüğüm ortamda yaşlı kuşakların sohbetlerinin önemli bölümünü geçmişe dair meseleler oluşturmaktaydı. Geçmiş olarak anılan şeyler, yalnızca Cumhuriyet’in kuruluşunu ve bizim açımızdan Dersim 1938’de bir dönemi kapatan acı olayları içermiyordu. Adem, Havva ve Şit’le başlayan insanlık macerasının peygamber Muhammed’e kadar uzanan öyküsü, onun yeni dini ilan edişiyle aşireti içinde yaşadığı sorunlar ve her şeyden önce amcasının oğlu Ali ile olan ilişkileri hararetle anlatılır, Kerbela olaylarıyla hüzünlü bir doruğu yaşardı. Tarihsel veriler, efsaneler, mitoslar ve söylencelerin birbirine karıştığı bu sohbetleri anlamlandırmak bir çocuk için pek de kolay değildi. Yine de kenardan misafiri olduğum bu bitmez tükenmez sahnelerin bende bıraktığı sorular oldu: Birkaçı dışında hiçbirisinin elinde kitap görmediğim bu yaşlı adamlar geçmişe dair bilgilerini nereden almışlardı ve uzak topraklarda ve zaman diliminde yaşanmış bu olaylar neden onları halen bu kadar heyecanlandırıyordu?

Kitap boyunca “geçmiş” ve “tarih” kavramlarının farklı yüklemelerle kullanıldığının altını çizmem gerekiyor. İlki, metinler, hafıza, ritüeller, mitler, efsaneler gibi geçmişe dair topluluğun sahiplendiği her şeyi, ayırım yapmadan kapsamaktadır. Tarih ise bir disiplin olarak, geçmişe dair belgeler dışında toplulukların hafızalarında biriktirdikleri şeylerin çoğunu, hele ki uzak döneme ait iseler, kaynak olarak kabul etmez. Bu ayrımı esas alırsak, açık ki, bu yaşlı insanları heyecanlandıran, içlerinden bazılarının belgelerden veya kitaplardan okudukları ve birbirleriyle paylaştıkları şeyler değildi. Geçmişlerine yönelik bu kadar duygu biriktirmiş olmalarını mümkün kılan; efsaneler, mitoslar, menkıbeler ve beyitlerden oluşan devasa bir hafızaları vardı. Bu çalışma, bu hafızayı yakından tanımaya yöne-

lik bir girişim olarak şekil alırken şu soruyla da meşgul oldu: Bu birikim, yalnızca tesadüflerin oluşturduğu bir miras mıdır, yoksa bilinçli bir tercihin ve aklın sonucu olarak mı görülmelidir?

Bu çalışmada Alevilikle ilgili günümüzde yürütülen, inancın kaynağına ve oluşumuna yönelik büyük tartışmalarla doğrudan ilgilenilmeyecek. Yine de kitap boyunca sunulan, alandan derlenmiş veriler ve ara ara yapılan tarihsel göndermeler bu tartışmalar için de bir anlam ifade edebilir ve belki Alevilik araştırmalarında yaşanan kimi tikanlıkları aşmamız için bir kapının aralanmasına yardımcı olabilir.

Böylesi bir girişimin sonuçlarını bir kitap aracılığıyla sunmak planladığımdan daha geç bir zamanda gerçekleşti. Kitaba dahil edilen yazıların bir bölümü, 2000 ile 2012 yılları arasında yayımlanmıştı. Onları yeniden gözden geçirmek ve yeni verilerle donatmak; geçen dönem boyunca bu konularla ilgili yapılmış çalışmalarını da işlemek gerekiyordu. Yine de asıl gecikmeye neden olan şey, yaratılış efsanesi ile ilgili makaleydi. Kültür ve din tarihi hakkında yapılacak bir çalışmada bu konu muhakkak işlenmeliydi. Alan derlemelerine dayanan böylesi bir çabada, henüz kayda geçmemiş bir veriyle ne zaman karşılaşacağınızı önceden tahmin etmeniz mümkün değildir. Bu yüzden kitabın içeriğine son şekli vermeyi, çalışmanın akışına bırakmak zorunda kaldım. Gecikmenin ikinci nedeniyse bu verilerin yorumlanması ile ilgili yapılması gereken okumalar oldu. Bu açıdan 2013-2014 eğitim yılında Harvard Üniversitesi'nde geçirdiğim bir yıl harika olanaklar sundu. Bu fırsatı sağlayan, üniversitenin Ortadoğu Araştırmaları Merkezi'ne (CMES) ve Prof. Cemal Kafadar'a teşekkürlerimi belirtmek isterim.

Esas itibarıyla bu kitap, geçen dönem içerisinde hafızalarına başvurduğum kişilerin –ki onların önemli bir bölümü artık aramızda değil– anılarına ve tüm olumsuz koşullara rağmen yaşadıkları değerlere bir saygı mahiyetindedir. Aktardıkları sayesinde bu kitabın her köşesi, onların ele avuca sığmaz “gerçekliklerinin” aynası durumunu almıştır. Böylesi bir çalışmayla onlara teşekkürlerimi sunmuş olmak isterim. Yine geçen

uzun süre içerisinde bu çalışmalarını sürdürmemi olanaklı kılan ailemi ve destekleriyle eksik olmayan dostlarımı da mahcup etmemiş olayım...

15 Ocak 2016, Amsterdam

GİRİŞ

“Her Şey Nasıl Başladı”yı Unutmamak

Herkese görünmeyen ve “ak yazı” olarak adlandırılan bir alfabenin varlığından ancak araştırmamın sonlarına doğru haberdar oldum. Bana bunu aktaran kişi, eğitimini bu yazıyla almıştı ve şimdi bilgilerinin –kendi ifadesiyle– “kara yazı”ya geçmesini istiyordu. Çünkü genç kuşakların ak yazıyı öğrenmeleri artık mümkün değildi ve onun, bu dünyayı terk etmeden bu kuşaklara anlatmak istediği bir şeyleri vardı. Buna rağmen, yaşlı adamın acelesi yoktu. Benim durumumsa o kadar rahat izah edilemezdi.

Kültür, din ve mantalite tarihini esas alan bu çalışmada, böyle bir bilgi kaynağından işin sonunda haberdar olmanın yaratacağı ruh hali tahmin edilebilir. Haliyle, “Ak yazı nedir-ne değildir, ne içerir-ne içermez ve nasıl öğrenilir-nasıl öğrenilmez” soruları peşimi bırakmadı. O zamana kadar derlediğim bilgileri bir kenara bırakıp, işe yeniden mi başlamalı ikilemiyle meşgulken, yaşlı adamın sakin hali aklıma takıldı. Sahi, o bu yazıyı kimden öğrenmişti? Cevabı çok uzaklarda değildi: Yarım asırdan fazla bir zamandır yanında taşıdığı ve sohbetlerimiz esnasında bizi izleyen asasıydı ona bunu öğreten.

Başında insan yüzü, üstünde kırk tomurcuğu olan bu asa, yıllar önce bir kadından duyduklarımın beni yeniden karşı kar-

şıya getirdi. Onunla cinler, periler ve yılanlar hakkında konuşurken, çocukluğunda işittiği ilginç bir şeyi aktarmıştı:

Büyüklerimiz hep anlatırlardı. Şah İsmail döneminde Dersim'in bir kısmı Mar'a [yılan], bir kısmı İmam Cafer'e ve bir kısmı da İmam Rıza'ya inanıyormuş. Şah İsmail, Dersim'e pirlere gönderiyor ki, onları bir inanç altında birleştiresin. Kemah Kalesi'nde bir Sırp prensesi varmış. Ailenin tek kızı olduğundan hırçın ve havalı birisiymiş. Sinirlendiği zaman gökten yılanlar yağıyormuş. Dersim halkının bir kısmı da bu yılanlardan kendilerini korumak ve prensesi kızdırmamak için yılanla tapmaya başlıyorlar. İşte bu geleneğe Şah İsmail son vermiş. Kemah Kalesi'ni ele geçirmiş ve bölgeye pirlere göndererek Dersimlilere Aleviliği öğretmiş.¹

1996 yılında not ettiğim ve beni bir hayli meşgul etmiş bu rivayet, tamdık geldiği kadar bir o kadar da şaşırtmıştı. Birisi dışında, bahsi geçen kişilerin hepsi bölgenin geçmişinden bildiğim isim ve sembollerdi. Buna rağmen onları böylesi bir kurguda, önemli bir soruya cevap oluşturmak için bir arada görmek şaşırtıcıydı. Uzun süre, tarihsel verilerle donatılmış bu türden bir aktarımı hangi kavram altında değerlendirmek gerektiği sorusuna cevap vermem mümkün olmadı: Efsane, rivayet, mit, hikâye, menkıbe veya en basitinden hurafe bilgi altında mı sınıflandırmak gerekiyordu?

Benzer anlatıların bölgede ne kadar yaygın olduğunu sonradan sıklıkla not edecektim. Birbirleriyle alakasız görünen semboller ve isimleri bir kurguda yan yana bulmak ve bunu çoğu kez dinsel ve kültürel göndermelerle döşenmiş bir çerçeve içinde görmek, belirli bir yaş kategorisi üstünde kişilerde karşılaştığım durum oldu. Duyduklarınıza karşı kulaklarınızı kapatabilir, hatta küçümseyici bir tutum içine girip dikkate değer bulmayabilirsiniz fakat aktarımlarda bir araya getirilenlerin her birinin farklı hikâyelerini biliyor ve geçmiş denilen o büyük birikime karşı her açıdan ilgi gösteriyorsanız, bunu yapmanız mümkün değildir. Bu yüzden, bu garip aktarım için en ba-

1 Naciye Y., Erzincan-Tercan.

sitinden hurafe nitelendirmesi yapmak ve ilgilenmemek mümkün olmadı ve nitekim geçen zaman içerisinde bir şekilde beni hep meşgul etti.

Her şeyden önce, Safevi devletinin kurucusu Şah İsmail, bölgenin son beş yüzyıllık dinsel şekillenmesinde önemli yeri olan isimlerden birisiydi.² Aynı şekilde Kemah Kalesi de Osmanlı-Safevi savaşında anılan bir mevzuuydu.³ Bizzat Şah İsmail'in kendisi Erzincan'da 1500-1 ve 1503 yıllarında bulunmuştu. İlkinde Tercan'a bağlı Sarıkaya Yaylası'nda, ikincisindeyse yine Tercan'a bağlı Lekzi bölgesinde kalmıştı.⁴ Şah İsmail'in burada Anadolu'nun farklı bölgelerinden gelen Şamlu, Rumlu, Tekeli, Afşar gibi aşiretlere bağlı taraftarlarıyla bulunduğu da bilinmekteydi.⁵ Yine İmam Cafer ve İmam Rıza isimleri, Alevi tarihiyle uğraşanlar için oldukça tanıdık, tarihsel isimlerdi. Keza bölge inancında etkili bir sembol olan yılanın anlatıya dahil edilmiş olması da bir dereceye kadar tanıdık geldi. Fakat hikâyede bir "Sırp" olarak tanıtilen prenses için bunu söylemem mümkün değildi. "Sırp prensesi"yle kastedilen bir ihtimal 11. yüzyılın sonlarında bölgede etkisini yitirmiş Bizanslar ise neden doğrudan Bizans, Yunan veya halk dilinde daha yaygın olan "Rum" tabiri kulla-

2 Aynı zamanda önemli bir Alevi ozanı olarak görülen Şah İsmail için bkz. Birdoğan, 2001.

3 Kemah, antik çağlardan itibaren bölgedeki tüm önemli medeniyetlere tanıklık etmiştir. Kalenin tarihi Urartulara kadar gitmektedir. Kale, 1515 yılında Osmanlılar tarafından alındıktan sonra önemini zamanla yitirdi. Evliya Çelebi, 17. yüzyılın sonlarında ziyaret ettiğinde onun ihtişamına tanıklık etmişti. Şimdilerde harabeden öte bir görüntü vermemektedir. Kale ve Kemah hakkında daha fazla bilgi için bkz. Gündoğdu&Beyhan, 2009.

4 Sarıkaya Yaylası'nda bulunan Höbek Baba ziyareti son yıllarda Şah İsmail'i anmak için yapılan bir festivale tanıklık etmektedir. Festivali örgütleyenlere göre, Şah İsmail, Safevi devletinin temelini burada yaptığı toplantıda atmıştır. bkz. <http://www.hobekbaba.org>

5 Bkz. Rumlu Hasan, s. 51; Erzincan'da onu ziyaret eden müritleri arasında Derسيم bölgesinden aşiretlerin ismi geçmemektedir. Faruk Sümer, Şah İsmail'e sempati duyan Anadolu'daki aşiretlerin önemli bölümünün Orta ve Güney Anadolu kökenli Türkmen aşiretleri olduğunu aktarır; sonradan bu listeye dahil olan Hınıslu ve Çemişgezeklu gibi Kürt aşiretlerini Şah İsmail'i destekleyen küçük oymaklar grubunda değerlendirip önemli rol oynamadıklarını belirtir (Sümer, s. 53). Dönemin Erzincan açısından geniş bir izahı için bkz. Şahin, s. 489-495.

nılmamıştı? Kısacası bu prensesin “Sırp” oluşunun efsanede işi neydi ve o neden yılan inancıyla yan yana getirilmişti?

Diğer yandan, kısa fakat içinde birçok tarihsel gönderme olan bu rivayet bize ne anlatmak istiyordu: Şah İsmail’in bölgeye pirlere göndererek Dersimlilere Aleviliği öğretmiş olmasını mı? Dersimlilerin bir bölümünün bir zamanlar, çok da uzak olmayan bir zaman bu, yılanı taptıklarını ve bunun sebebinin bir Sırp prensesi oluşunu mu? Her ne kadar Aleviliği Şah İsmail öğretmişse de İmam Cafer ve İmam Rıza’ya inanan kesimlerin de bir zamanlar burada ayrı bir örgütlenmeyle varlığını mı? İmam Cafer ve İmam Rıza taraftarlarının farklı örgütlenmelerinin olduğunu –bunun Alevilik içinde mi dışında mı olduğu belirtilmiyor– fakat sonunda Şah İsmail tarafından temsil edilen Aleviliğin üstün geldiğini mi?

Aynı sorular, bu efsanenin kim(ler) tarafından, hangi zaman diliminde, hangi sosyal ve dinsel ortamda yaratılmış olabileceği hakkında da yöneltilebilir? Efsanenin ana vurgusunun 15. ve 16. yüzyıllar olduğu ve Safevi Şahı İsmail’in dönemini merkez aldığı hakkında bir tartışma yapmamıza gerek yok. İmam Cafer ve İmam Rıza isimlerine atfı yapılmış olması hakkında şu kısa değerlendirme yapılabilir: On İki İmamlar silsilesi içerisinde ilki altıncı İmam, ikincisi de sekizinci İmam olarak bilinir. İmam Cafer (ö. 765), gerek Şiiğin örgütlenmesi konusunda getirdiği kurallar gerek bilgeliği ve kitaplarıyla düşünsel açıdan önemli bir yere sahiptir; İmam Rıza (ö. 818) ise Anadolu’da daha çok İran-Horasan’da yaşamını sürdürmüş olması ile tanınır. Horasan üzerinden gelen ve “Horasan Erenleri” olarak tanınan Anadolu’da ün yapmış dinsel liderler ile İmam Rıza arasında bağ kurulur. Özellikle Kürt Alevi topluluğu içerisindeki faal seyit aileleri, kendilerini bu ve diğer imamlardan birisinin soyundan olmaları ile meşru kılarlar. Dolayısıyla bu isimlerin efsanede anılması, muhtemelen o dönem otonom davranan Alevi ocaklarına yapılmış bir gönderme olarak görülebilir.

Rivayette belirtilen ve bölge tarihinden tanıdık olmayan tek kişi “Sırp” olarak tanıtılan prensesdir. Onun varlığını daha da karmaşık yapan şeyse, Şah İsmail zamanında bir bölüm Der-

simli'de etkin olduğu belirtilen yılan inancıyla ilişkilendirilmesidir. Prensesele hangi geçmişin temsil edildiği (örneğin Ortaçağ Bizansı?) tartışılabilir. Yine yılan inancıyla bölgede Şiilik dışı veya Şiilik öncesi döneme ait inançlar kastediliyorsa, bu da farklı sorunları beraberinde getirmektedir. Bunun da doğrudan bölgenin ne zaman Şiileştiği ile ilgili olduğu açıktır.

Buraya kadar yapılan saptamaları ve yöneltilecek soruları uzatarak meseleyi daha da karmaşıklaştırmadan, rivayetin bize aktardığı tartışmasız bir mesajın altını çizmekte fayda var: 16. yüzyılın başlarında bölgede her ne kadar birden fazla grubunun varlığı söz konusu olsa da Şah İsmail'in Sırp prensesiyle ifadesini bulan yılan inancına Kemah Kalesi'ni ele geçirerek son verdiği ve Dersim'e Aleviliği öğretmiş olduğu.

Aslında burada tek bir kurgu ile karşılaşılıyor olsak da bunun belki en az iki farklı dönemde yaratılmış (en az) iki ayrı efsanenin birleşimi olabileceği ihtimalini de hesaba katmamız gerekmektedir. Şah İsmail ve İmamları kapsayan bölümü 16. yüzyıl sonrasına aitken; yılanla ilgili bölümü bir ihtimal başka (eski) bir efsaneden alınmış izlenimini veriyor. Bu yönde düşünmemizi destekleyen veriler, Kemah Kalesi'yle ilgili Erzincan'da derlenen iki efsaneden gelmektedir. Her iki efsanede de yılan ve kalenin bir arada olduğuna dair bilgilerin paylaşılmış olması ilgiye değerdir. Ayrıca bu efsanelerin her ikisinde kalenin sahibi beyden, Hıristiyan değil de ateşperest olarak bahsedilmesi ve İslâm'ın ilk dönemine atıfta bulunulması önemlidir.

Efsanelerden birisinde, kalede yaşayan ateşperest beyin oğlu İslâm'ı kabul ettiği için babası tarafından dili kesilerek cezalandırılır. Oğul bunun üzerine Mekke'ye gider ve durumu peygambere aktarır. Peygamber kalenin alınması için Hz. Ali'yi görevlendirir. Hz. Ali'nin kaleyi nasıl ele geçirdiğine dair verilen bilgiler konumuzla yakından alakalıdır. Hz. Ali kaleye ulaşmadan önce önemli bir engeli aşmak zorundadır, çünkü kaleyi bekleyen nöbetçi güvenmediği kişileri kalenin yanında bulunan "Yılanlı Dere"ye gönderip, orada yaşayan yılanlara yedirmektedir. Hz. Ali, Yılanlı Dere'ye geldiğinde su içmek isterken,

bakmış ki, suyun üzerinde yılan zehri var. Eliyle yılan zehrini iteklemiş ve suyu içmiş. Kule nöbetçileri de hayretle bunları izliyormuş. Hz. Ali Efendimiz duvarın deliğinde bir yılan görmüş. Yılan, Hz. Ali'ye hitaben, "Buyur Ya Allah'ın Aslanı, ne emrediyorsun?" demiş. Hz. Ali, "Şahmaran'ı bana çağır" demiş. Şahmaran hemen gelmiş. Hz. Ali, "Buradan ağırlığımı alıp başka yere gideceksin" demiş.⁶

Yılanlar, onun dediğini yapıp günümüzde Kelkit'e bağlı bir köye gitmişler. Hz. Ali bundan sonra kaleye girmiş fakat bu sefer de kale beyinin annesi bir büyü yapmış ve kalenin içerisini ateş sarmış. Hz. Ali bunun da üstesinden gelerek kaleyi ele geçirmiş.

Kemah Kalesi hakkında aktarılan ikinci efsanedeyse Hz. Ali ve adamlarının kaleye yakın Marik⁷ isimli derenin yanında konakladıkları ve bu dereye zehirli yılanlar olduğu bilgisi veriyor. Hz. Ali bir şekliyle ateşperest beyi yenip öldürdüğünde, beyin bir cadı olan annesi devreye giriyor. Kadın, "oğlunun acısına dayanamayıp intikam almak için yılan yağdırma-ya" başlatıyor. Bu sefer, Hz. Ali "İsmi Azam" duasını okuyup "Zülfikar"ıyla yılanları öldürüyor.⁸

6 Kara, s. 8.

7 Marik (yeni adıyla Ayranpınar), Kemah'a bağlı bir köydür. 16. yüzyılda sakinlerinin tamamı Hıristiyan (Ermeni) olarak geçmektedir (Miroğlu, s. 56); 1915 yılına kadar da ağırlıklı olarak bir Ermeni yerleşkesidir (Ermenice de "Mareg" olarak da adlandırılır). Köyün internet sitesinde (<http://www.kemahayranpinarkoyu.com>) eski ismin kaynağı olarak şu bilgiler verilir: "Bir rivayete göre Marik ismi Meryem isminden galat Maria ya da Mary imiş, zamanla kullanıla kullanıla Marik halini almış. Diğer bir rivayet de köyün şairi Muzaffer İncegöl'ün anlattığına göre, Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sinde bu köyden 'Mübarek Köy' diye bahsediyormuş. Mübarek ismi zamanla söylene söylene Marik olmuş."

"Marik", Kürtçe de "yılan, yılanlık" anlamlarını taşır. Köyün efsanelerde geçen ve yılanlı bir dereye sahip olması düşünüldüğünde, bu anlamı da dikkate alınmalıdır. Kelimenin Osmanlıcada "dinsiz, mürted, hak dinden çıkan" ve Kırmancıkide de mecazi olarak "tutarsız, güvenilmez, sapkın" anlamlarını taşıması da bu bağlamda önemlidir. Köyün isminin Osmanlıcada "sık ormanlık alan, çalılık alan" anlamlarına gelen "Marek" in bir dönüşümü olabileceğini de hesaba katmak gerekir.

8 Kara, s. 11; Kemah Kalesi ile ilgili anlatılan efsanenin bir de Ovacık (Dersim) varyantı vardır. Burada kale komutanının adı Ateş Pare, oğlunun ismi de Beşir olarak geçmektedir. Peygamberin kaleyi kurtarmak için gönderdiği kişiler arasında Hz. Ali değil, Yel Baba adında birisi vardır. Bu kişi kale ele geçirildiğinde yaralanır ve yaralı olarak Munzur Dağları'nı aşır, Ovacık'a bağlı Çime

Kemah Kalesi, 11. yüzyılın sonlarından Türk beyliklerinin eline geçmeden önce bölgede hüküm süren Bizanslıların denetimindeydi. Buna rağmen, efsanelerde Hıristiyanlığa gönderme yapmak yerine ateşperestliğe atıfta bulunulması, ayrıca bunu desteklemek için yılanların efsaneye dahil edilmesi, iki ihtimale işaret etmektedir. Birincisi, Hıristiyan idaresine dahil olduğunda bile bölgede hüküm süren dinsel geleneklerin Hıristiyanlık öncesi dönemin güçlü izlerini taşıma olasılığıdır. İkincisiyse, Şah İsmail döneminde bölgede hâkim olan Çemişgezek beyliğine dairdir. Beyliğin, Kemah Kalesi'ni direnç göstermeden Şah İsmail'in ordusuna teslim ettiği belirtilmektedir.⁹ Bunun ne ölçüde inanç yakınlığından kaynaklandığı –ve bunun ne tür bir Şiiliği kapsadığı– hakkında bilgi sahibi değiliz. Dersim bölgesinde 20. yüzyılda bile Şiilik dışı inançların ne kadar etkili oldukları verisini esas alırsak, 15. ve 16. yüzyıllarda bunların çok daha güçlü bir konumda olduklarını varsayabiliriz. Bu durumsa bölge Hıristiyanlık ve İslâm (Şii) etkisine girdikten sonra bile, eski çağlardan kalma inançların varlıklarını uzun süre sürdürebildiklerine işaret etmektedir.

Kemah Kalesi'yle ilgili efsaneler, aynı zamanda, Sırp tanımlamasının –ki bölgenin geçmişiyle doğrudan veya dolaylı olarak alakalı görünmemektedir– meşgul olduğumuz rivayete sonradan dahil edildiğini göstermektedir. Öyleyse kaleyle ilgili derlemelerde gökten yılan yağdıran kişi kale beyinin annesi olarak geçmekteyken, neden bir Sırp prensesine dönüşmüştür?¹⁰

(yeni ismi Gözeler) köyüne gelir, burada ölür. Onun öldüğü yer, Yel Baba olarak ziyaret yerine dönüşmüştür (Güven, s. 131). Yel Baba, özellikle romatizma gibi hastalıklarda iyileştirici bir ziyaret yeri olarak görülür. Bölgede kutsal mekânlar genelde Perşembe günü ziyaret edilirken Yel Baba'nın ziyaret günü Çarşamba'dır. Yel Baba hakkında anlatılan rivayette bir savaşçıya atf yapılmış olması da bölgenin kutsal mekânlarıyla ilgili aktarılanlar içinde nadir karşılaşılan bir motiftir. Ayrıca Ovacık yöresindeki söylencelerde Ateş Pare (veya Zuhuru Atesperest) olarak anılan komutanın Qetna (Qatna) ismindeki annesinin Tujik Baba'da yaşadığı da bildirilmektedir. Aynı zamanda bir dağın ismi olan Tujik Baba, geçmiş zamanlarda Dersim'in en önemli ve merkezî kutsal mekânlarındandı.

9 Şerefhan, s. 190-195.

10 Kale içinde dere yolu olarak bilinen güzergâhta bulunan kulenin isminin, "Kral Kızının Kulesi" olması da dikkat çekicidir (Kemali, s. 291). Kemali'nin

Bu rivayeti yalnız Erzincan kökenli bir kişiden duyduğumu belirtmem gerekiyor. Buna benzer bir anlatıyla çevre bölgelerde karşılaşmadım. Aksine, Dersim yöresinde anlatılan menkıbelerde Aleviliğin bölgedeki ilk temsilcileri olarak ocak ataları anılmaktadır. Bu menkıbelerde Şah İsmail'in adıyla karşılaşılmaz. Dolayısıyla rivayetin Erzincan bölgesinde bir kişi (veya kişilerce) yaratıldığı ve lokal kaldığını kabul edebiliriz. Ayrıca Sırp tanımlamasının bölgenin folkloru ve geçmişine yabancı bir motif olmasını esas alırsak, kurguya son şeklini veren kişinin Erzincan Alevileri'nden olmadığı ihtimalini de hesaba katmak gerekmektedir. Bu motifin dahil edilmiş olması, eğer bir zamanlar bölgede Sırp imajıyla yılan inancı benimsenmiş bir özdeşleştirme değildiyse, bir ihtimali öne çıkartıyor: Hikâyeye bunu ekleyen kişinin (veya kişilerin) Sırp etnisitesiyle sorunlu bir ilişkide olma ihtimali. Çünkü yılanla Sırp prensesi arasında kurulan ilişkiyi başka türlü açıklamak zor görünmektedir. Bu varsayım, motifi dahil eden kişinin Balkan kökenli ve bölge Alevileri'yle ilişkide olduğu yönünde düşünmemize vesile olmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu kişinin, üyeleri arasında epey sayıda Arnavut kökenli barındıran Bektaşî tarikatından

“Kral Kızının Kulesi” olarak verdiği bu yer, Kemah'la ilgili bir internet sitesinde Bülent Tahmas adıyla yayımlanan makalede “Gavur Kızı Çardağı” olarak geçmektedir. Gavur Kızı, Kemah Kalesi'nin komutanının ismidir. Bunun bir lakap mı olduğu, yoksa bahsi geçen kişinin gerçekten bir kadın komutan mı olduğu belli değildir.

Tahmas'ın aktardığı efsane şöyle: “Müslüman ordular Kemah Kalesi'ni kuşatıyor. Gavur Kızı'na teslim olması söyleniyor, Gavur Kızı teslim olmuyor. Şiddetli bir savaş oluyor. Müslüman askerler kaleyi ele geçiriyorlar. Gavur Kızı'nı yaralı olarak Müslüman komutanın huzuruna götürüyorlar. Komutan, Gavur Kızı'nın yaralarını tedavi ettiriyor. Ama yarası ağır. Komutan, Gavur Kızı'na hazinelerinin yerini soruyor. Gavur Kızı'nın gavurluğu tutuyor ve söylemiyor. Müslüman komutan hazinelerin yeri konusunda ısrar ediyor. Gavur Kızı öleceğini anlıyor ve ölmeden önce şu sırrı veriyor: Kalenin karşısında/Karşının karşısında/Bir ok atımlık yerde/Akıl yatımlık yerde.” (<http://www.kemahlilar.com/kemahkalesi-33h.htm>)

Gündoğdu vd., bunun “Kral Kızı'nın Çardağı” ismiyle de bilindiği ve gözetleme kulesi olduğunu aktarıyor (s. 34). Mehmet Erol ise Türkiye'de yaygın karşılaşılan “kız kulesi” türünden isimlerle ilgili bir değerlendirmesinde, bu isimlerdeki “kız” sıfatının, kız çocuğuyla ilişkisi olmadığını, bahsi geçen yerin kalenin önemli, girilmesi yasak mekân olduğu yorumunu yapmaktadır (Erol, s. 79).

olma olasılığı öne çıkmaktadır.¹¹

Bu yönde düşünmemizi destekleyen yakın dönemden benzer bir tecrübe de var.¹² Ne tesadüftür ki, burada da karşımıza yine yılan çıkmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nda kısa bir süre Erzincan'da bulunmuş dönemin Bektaşî babası Çelebi Efendi, Dersim Alevileri'nin merasimlerinde önemli bir yer edinen "tarık" (tarık, asa) uygulamasına karşı çıkmıştı. Pirler tarafından yürütülen Cem'lerde kullanılan bu asanın, Cem ayinine katılanlar içerisinde inançları zayıf olanlar tespit edildiğinde yılan dönüşüğüne inanılmaktaydı. Dersim Alevileri için batını bir anlam taşıyan tarık ile musahiplik gibi önemli dinsel merasimler de gerçekleştirilmekteydi.¹³ Bektaşî babası Çelebi Efendi bu geleneğe karşı çıkmış ve kutsamanın tarık ile değil el ile (Pençe-i Ali Aba) yapılması gerektiğini söylemişti. Ayrıca Kışım Mar'ı (Kışım Yılanı) olarak Erzincan bölgesinde tanınan tarık'ı aşiretler önünde "bir ağaç parçasından başka bir şey" olmadığını göstermek için yaktırmak istemişti.¹⁴ Çelebi Efendi'ye göre, atası Hacı Bektaş, zamanında Dersim aşiretlerini irşad etmesi ve Bektaşî dergâhına bağlamaları için bazı kişileri göndermiş fakat "bu zatların ölümünden sonra bunların evlatları her nedense zaman geçerek ceddimi unutmuşlar, tamamen Kürt olmuşlar, kendi rey ve arzularına uygun ve akıl ve mantık dışında bir din icat etmişler ve Dersimlileri de bu prensiplerine"¹⁵ sürüklemişlerdi.

11 Bkz. Küçük, s. 29. Cemal Bardakçı 1920'li yıllarda yaptığı ziyarette tekkeyi idare eden otuz babadan yirmi dokuzunun Arnavut olduğunu aktarmaktadır (Bardakçı, s. 15). Günümüzde Bingöl'e bağlı Kiğı ilçesini Osmanlı döneminde kısa süre yönetmiş "Arnavut Beyleri" olarak tanınan Arnavutluk kökenli bir aileden de bahsedilmektedir (bkz. Yiğitbaş, s. 86). Bektaşî dergâhının Dersim yöresiyle ilişkileri, büyük olasılıkla 1826'da kapatılması sonrası artmıştı (bkz. Gezik, 2012, s. 181-222).

12 Bu ihtimali esas alsak bile, efsanede bölgede Aleviliği örgütleyen kişi olarak neden Hacı Bektaş değil de Şah İsmail'in isminin geçtiği sorusunu da yöneltmek gerekiyor. Bildiğimiz kadarıyla, Bektaşî geleneğinde bu tür müdahaleler yapıldığında, öne çıkan isim Hacı Bektaş'ın ismiydi.

13 Musahiplik (ahiret kardeşliği) merasimi sırasında tarık, musahip adayların enselerine ve sırtlarına dokundurulurdu. Tarık değmediği zaman kişinin kalbinin temiz olmadığına inanılırdı (Comerd, 2000, s. 125).

14 Dersimi, 1988, s. 96.

15 A.g.e., s. 101.